

• door Gerard Kramer

De Joodse opstand van 115-117 ONDER KEIZER TRAJANUS

DEZE ARTIKELENREEKS OVER DE DRIE JOODSE OPSTANDEN VOLGT NIET HELEMAAL DE CHRONOLOGISCHE VOLGORDE. HET EERSTE ARTIKEL GING OVER DE EERSTE OPSTAND VAN 66-70, DIE EINDIGDE MET DE VERWOESTING VAN JERUZALEM EN DE TEMPEL. HET TWEDE ARTIKEL GING OVER DE DERDE OPSTAND, DE BAR KOCHBA-OPSTAND VAN 132-135, DIE EINDIGDE MET DE VERDWIJNING VAN DE NAAM JERUZALEM EN DE VERDRIJVING VAN DE JODEN UIT PALAESTINA. DE REDEN WAAROM IK DIE TWEE OPSTANDEN EERST BESPROKEN HEB, IS DAT ZIJ ZICH GEDEELTELIJK IN HETZELFDE GEBIED HEBBEN AFGESPEELD. ER IS DUS OVER NAGEDACHT! DEZE BEIDE OPSTANDEN ZIJN BOVENDIEN UITSTEKEND RESP. REDELIJK GEDOCUMENTEERD, OFTEWEL: WE KUNNEN ONS BASEREN OP EEN UITSTEKENDE TOT REDELIJKE HOEVEELHEID BRONNEN, OOK KWALITATIEF GEZIEN. HET NU VOLGENDE ARTIKEL GAAT OVER EEN OPSTAND DIE CHRONOLOGISCH DE TWEDE JOODSE OPSTAND KAN WORDEN GENOEMD: HIJ VOND PLAATS VAN 115-117, IN EEN VEEL GROTER GEBIED DAN DE BEIDE ANDERE OPSTANDEN, EN WE WETEN ER HELAAS VEEL MINDER VAN AF. DE HISTORISCHE BRONNEN EROVER ZIJN SCHAARS EN NIET VAN HOGE KWALITEIT. OOK IN DIT ARTIKEL BASEER IK MIJ IN HOOFDZAAK OP DE STANDAARDWERKEN VAN DE BEIDE AL EERDER GENOEMDE SPECIALISTEN, NAMELIJK SCHÜRER EN SMALLWOOD¹, DIE ELKAAR PRIMA AANVULLEN.

¹ Emil Schürer, *The history of the Jewish people in the age of Jesus Christ*, Vol.I, revised and edited by Geza Vermes, Fergus Millar and Matthew Black, Edinburgh 1973, pp.529-534; E.Mary Smallwood, *The Jews under Roman Rule, from Pompey to Diocletian. A Study in Political Relations*, Leiden 1981, pp.389-427.

Het probleem

Het probleem is dat we zeker weten dat er aan het eind van de regeringsperiode van keizer Trajanus (98-117) op grote schaal in het Middellandse Zeegebied Joden in opstand kwamen tegen de Romeinen. Het frustrerende is dat we niet weten waarom ze dat deden. Nergens geven de bronnen ons voldoende informatie om met zekerheid te concluderen wat de dieper liggende oorzaak of de directe aanleiding was. Wat we wel zeker weten, is dat de Romeinen steeds en overall krachtig ingrepen en de onlusten efficiënt en bloedig wisten te beëindigen.

Opstand in Egypte en de Cyrenaica

De Joodse opstand tijdens Trajanus' laatste jaren was een opstand in vier gebieden, namelijk in Egypte en Cyrenaica², op Cyprus, in de pas door Trajanus zelf geannexeerde provincie Mesopotamia³, en in Palaestina⁴. Een samenhangend verslag van de opstand is niet overgeleverd. Voor Cyrenaica en Egypte zijn er enige schaarse literaire bronnen, aangevuld met archeologisch en papyrologisch materiaal. Voor Cyprus en Mesopotamia zijn de bronnen uitermate karig. Voor Palaestina kunnen enkele brokken informatie worden gecombineerd tot een algemene indruk, zonder exacte details.

De enige schrijver die streeft naar een compleet verslag is de rond 260 geboren kerkhistoricus Eusebius van Caesarea⁵. Zijn relaas komt op het volgende neer: in het jaar 115 stonden de Joden in Alexandrië, Egypte en Cyrenaica op tegen de Grieken onder wie zij woonden⁶, en hadden aanvankelijk de overhand. De Grieken vluchtten naar Alexandrië waar zij met succes tegen de Joden optraden. De Joden in de Cyrenaica hadden toen geen steun meer van hun volksgenoten in Alexandrië, en verenigden zich toen, onder leiding van een zekere Lucuas, met Egyptische Joden en plunderden de rest van het land. Het vol-

gende jaar ontwikkelde het gebeuren zich tot een oorlog met Rome. Waarom de agressie zich tegen Rome richtte, vermeldt Eusebius niet. Trajanus zond toen één van zijn beste generaals, namelijk Quintus Marcius Turbo, naar het onrustige gebied. Turbo combineerde land- en zee troepen om de orde te herstellen – een taak die hem behoorlijk wat tijd kostte. In enkele veldslagen vonden tienduizenden Joden de dood.

Ook de andere literaire bronnen geven geen reden voor deze Joodse opstand, maar stellen de Joden voor als mensen die zonder rechtvaardiging of zonder dat zij geprovoceerd waren, de Grieken aanvielen, 'alsof ze gek waren' (Orosius, ong. 400), 'als in de greep van een verschrikkelijke geest van opstand' (Eusebius). Maar de timing van de opstand kan niet los gezien worden van de oorlog tegen de Parthen die Trajanus precies op dat moment voerde. Daardoor waren er minder troepen in Egypte en Cyrenaica aanwezig. Mogelijk zagen de Joden de tijdelijke zwakheid van het Romeinse gezag in Egypte, en hadden zij de terechte overtuiging dat de Romeinen hen weliswaar beschermden tegen geweld van de kant van de Grieken, maar geen geweld van Joodse zijde zouden vergeven.

Nadat de Romeinse troepen in de herfst van 115 Egypte en de Grieken in Alexandrië succesvol hadden beschermd en de Joodse gevechtskracht tot hanteerbare zwakte hadden teruggebracht, ontwikkelde de beweging zich in de rest van Egypte en in de Cyrenaica snel tot de proporties van een echte Joodse oorlog met Rome. Mogelijk speelden hier ook afstammelingen van in het jaar 70 naar Egypte gestuurde Joodse slaven een rol. Mogelijk hebben de Joden het feit dat Trajanus in december 115 in Antiochië bij een aardbeving bijna het leven liet, opgevat als een teken van goddelijk mishagen en gezien als aanmoediging tot de opstand.

De opstand had, bijna onvermijdelijk, het karakter van een messiaanse kruistocht. Eusebius noemt de Cyrenaïsche leider, zonder commentaar of uitleg, de 'koning' van de opstandelingen. Onzeker is of Lucuas zichzelf zo noemde. In ieder geval leek politieke onafhankelijkheid het doel van de opstandelingen. Er zijn door de Joodse opstandelingen veel verwoestingen in de Cyrenaica aangericht; er zijn inscripties gevonden die verwijzen naar Joodse onlusten. Ook in Egypte zijn verwoestingen aangericht. Opvallend is dat overall heidense heiligdommen zijn vernield. Egyptische

2 Een gebied in het oosten van het huidige Libië.

3 Ik schrijf Mesopotamia en niet Mesopotamië, omdat het hier de naam van de Romeinse provincie betreft. Deze omvatte overigens vrijwel exact het geografische gebied Mesopotamië.

4 De keuze van de naam Palaestina is niet politiek gemotiveerd. Het is de naam die de Romeinen aan dat gebied gaven.

5 Eusebius, *Historia Ecclesiastica* IV 2,1-4.

6 Sinds de veroveringen van Alexander de Grote (356-323 v.C.) woonden hier Grieken, die deze gebieden eerst overheersten, maar vanaf de periode 63-30 v.C. de heerschappij van de Romeinen moesten erkennen. Zo was de situatie nog steeds onder keizer Trajanus. De Joden in deze gebieden hadden dus eerst onder een Griekse en daarna onder een Romeinse overheersing geleefd. De redelijk bevoorrechte positie die zij onder de Grieken hadden, werd door de Romeinen gecontinueerd, terwijl de situatie van de Grieken onder de Romeinse overheersing verslechterde. Dit gaf spanningen tussen de Grieken en de Joden.

papyri, Orosius en Eusebius maken daarnaast ook melding van Joodse gruwelijkheden.

Trajanus achtte ingrijpen noodzakelijk, want Egypte was de graanschuur van het Romeinse rijk. De door hem gestuurde generaal Turbo had ook het oppercommando over Cyrenaica, en waarschijnlijk ook over Cyprus - hij kreeg namelijk zowel landtroepen als een vloot mee. De campagnes van Turbo duurden ongeveer een jaar, en toen Trajanus in augustus 117 overleed, was de vrede overal weer hersteld. Vele Joden zijn toen gevlucht naar de eilanden; het is waarschijnlijk dat velen toen naar Kreta gingen⁷.

Sommige Joden die dit ingrijpen overleefden, raakten hun grond aan de Romeinse overheid kwijt, zo zien we in enkele papyri.

Opstand op Cyprus

Dat op Cyprus Joden woonden, is ook duidelijk uit het boek Handelingen. In de hoofdstad Salamis predikten Paulus en Barnabas 'in de synagogen van de Joden' (Hand.13:5)⁸. Geen enkele auteur vermeldt echter spanningen tussen Joden en Grieken op Cyprus. De opstand op Cyprus onder Trajanus lijkt 'out of the blue' te komen, zonder voorspel of reden. Mogelijk waren vonken van de onlusten in Egypte en Cyrenaica naar Cyprus overgeslagen.

Eusebius vermeldt de opstand op Cyprus niet in zijn *Historia Ecclesiastica* (wel in zijn *Kroniek*), terwijl Cassius Dio de felheid ervan beschrijft.

Orosius en ook Eusebius' *Kroniek* geven specifieke informatie: de Joden slachtten de inwoners van Salamis af en verwoestten de stad. Hiervan is echter geen archeologisch bewijs. Het is aannemelijk dat Turbo's vloot tegen de Cyprische Joden is ingezet, maar ook daarvoor is geen bewijs. Cassius Dio zegt in de tegenwoordige tijd dat er geen Joden meer op Cyprus mogen wonen. Over het neerslaan van de opstand vinden we niets.

Mesopotamia

Veel is ook hier onzeker. De Joodse rebellen in Mesopotamia hadden kort succes. De opstand daar is door een andere generaal van Trajanus neergeslagen, namelijk Lusius Quietus, even sterk als Turbo. Hij herstelde de rust, nam Nisibis in en verbrandde Edessa en Seleucië. We weten dat

zich in deze steden Joodse gemeenschappen bevonden. Waren de opstanden daar puur Joods? We weten het helaas niet.

Palaestina

Ook in Palaestina was het onrustig in deze periode. Aan het eind van Trajanus' leven benoemde hij de zojuist genoemde Lusius Quietus tot stadhouder van de provincie Judaea, als beloning voor zijn successen in Mesopotamia. Normaal kreeg een stadhouder één legioen mee, maar Quietus kreeg er twee. Dat lijkt een beetje veel voor zo'n kleine provincie. Het lijkt te wijzen op de door Trajanus en/of Quietus gevoelde noodzaak ook daar een opstand neer te slaan of in de kiem te smoren.

Conclusie

De Joden moesten definitief hun meerderen erkennen in de Romeinen. En de opstand met de ergste gevolgen moest nog komen. Die speelde zich weliswaar vooral in Palaestina en Jeruzalem af, maar de gevolgen daarvan zouden de Joden in het hele Romeinse rijk eeuwenlang op het netvlies branden en een historisch trauma bezorgen. Maar daarover hebt u in het vorige nummer van Focus al gelezen...

⁷ Zie P.W. van der Horst, *De Joden op Kreta in de oudheid*, in: idem, *Studies over het Jodendom in de oudheid*, Kampen 1992, p.160.

⁸ Over Joden op Cyprus zie ook Hand.11:19,20. De leviet Barnabas was er geboren (Hand.4:36), en dat lijkt ook te gelden voor Mnason (Hand.21:16).